

Fort Oranje boven

Inventarisatie van historische en archeologische informatie met betrekking tot Fort Oranje in 'Hollantsch Brasil'*

Oscar F. Hefting

Inleiding

In het Mauritshuis in Den Haag hangt een schilderij van Frans Post (1612-1680), genaamd 'het eiland Itamaracá met het Fort Oranje', gedateerd 1637. Er is veel groen te zien op het doek van het vruchtbare eiland. Heel klein is aan de rechterkant inderdaad Fort Oranje waar te nemen. De schilder geeft aan dat het fort is opgetrokken uit schuine, egaal geel/witte muren, waar een oranje zadeldak van mogelijke bebouwing op de binnenplaats bovenuit steekt. De kunstenaar, hofschilder van Johan Maurits van Nassau in 'Nieuw Holland', heeft echter ook een gravure vervaardigd, gedateerd 1645, afgebeeld in 'Barlaeus', vanuit hetzelfde oogpunt, waarop te zien is dat het fort uit lange verticale palissaden is opgebouwd. Om achter de reden van deze verschillende weergaven te komen moeten we ons verdiepen in de geschiedenis.

Achtergrond

Na een eerste mislukte poging in 1624-1625 (Bahia), slaagden 'de Nederlanders' er in 1630 in een deel van het Noordoosten van Brazilië ('o Nordeste') op de Portugezen te vero-

veren. Tot 1654 zou dit gebied onder de namen 'Nieuw-Holland' of 'Hollantsch Brasil' in bezit blijven van de Geocroyeerde West Indische Compagnie (WIC).

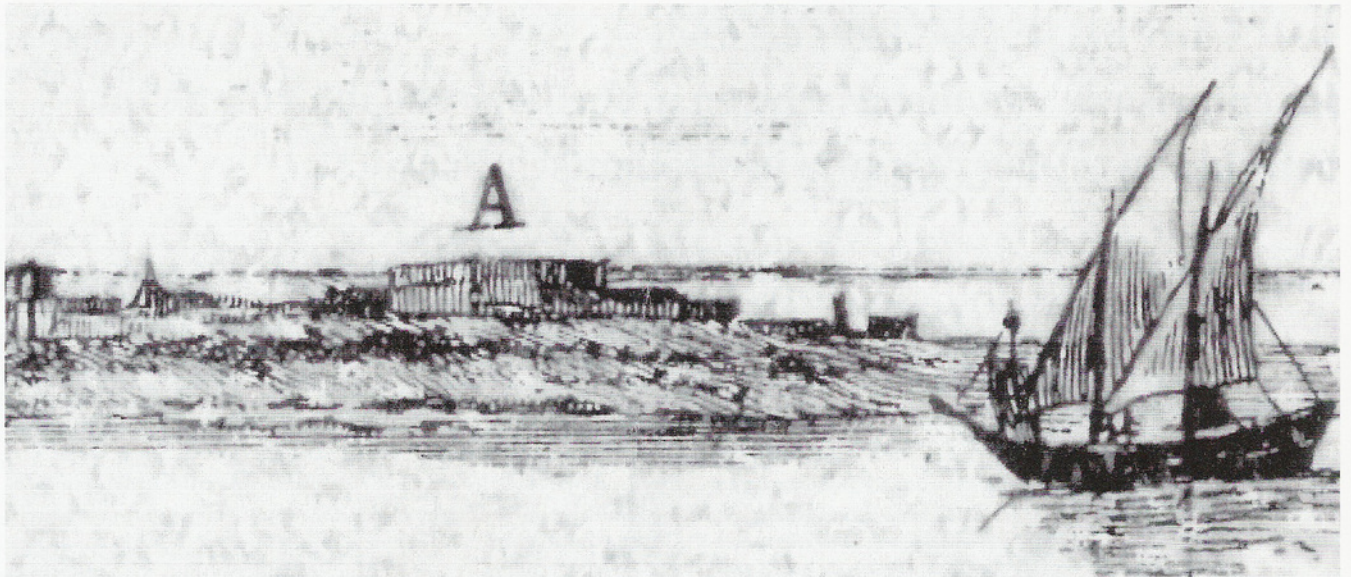
In de jaren 1637 en 1644 was Johan Maurits, graaf van Nassau-Siegen, gouverneur van dit nieuw verworven gebied. Hij gaf opdracht tot de bouw van een nieuwe hoofdstad, 'Mauritsstad', geprojecteerd op het eiland Antônio Vaz tegenover de landtong van het plaatsje Recife. Nu zijn dit de wijken Santo Antônio en São José van de tegenwoordige hoofdstad van Pernambuco, Recife (ca 1.400.000 inwoners). Zijn paleis, 'Huis Vrijburgh', door de Portugezen 'Casa Friburgo' genoemd, was een architectonisch juweel. In zijn dienst werkten, vaak in het paleis, diverse wetenschapsmensen. Er werd biologie beoefend, sterrenkunde (Georg Marcgraf), medicijnen (o.a. Willem Piso) en cartografie (o.a. Cornelis Goliath). Tot de hofhouding behoorden tevens schilders en tekenaars, van wie sommigen grote naam maakten (Frans Post, Albert Eeckhout en Zacharias Wagner). Bovendien beschikte de gouverneur over een keur aan militaire en vestingbouwkundige experts. Zijn visie kwam echter vooral naar voren door zijn besluit de bestuurlijke infrastructuur vorm te geven door middel van de instelling van een parlement c.q. gemeenteraad. Dit wordt in Brazilië vandaag nog beschouwd als de aanzet tot de nationale democratie.

Langs de noordoost kust van Brazilië werden door de Hollanders op strategische punten forten en fortificaties gebouwd en de op de Portugezen veroverde forten werden versterkt en uitgebreid. In totaal zijn 39 forten en schansen gebouwd in het 'Nieuw Holland' wat aangeeft dat er groot belang aan een goede verdediging werd gehecht.¹ Om de plannen voor deze 'Atlantic Wall' in 'de Nieuwe Wereld' uit te kunnen voeren werden materialen en bouwmeesters uit het vaderland meegenomen.²

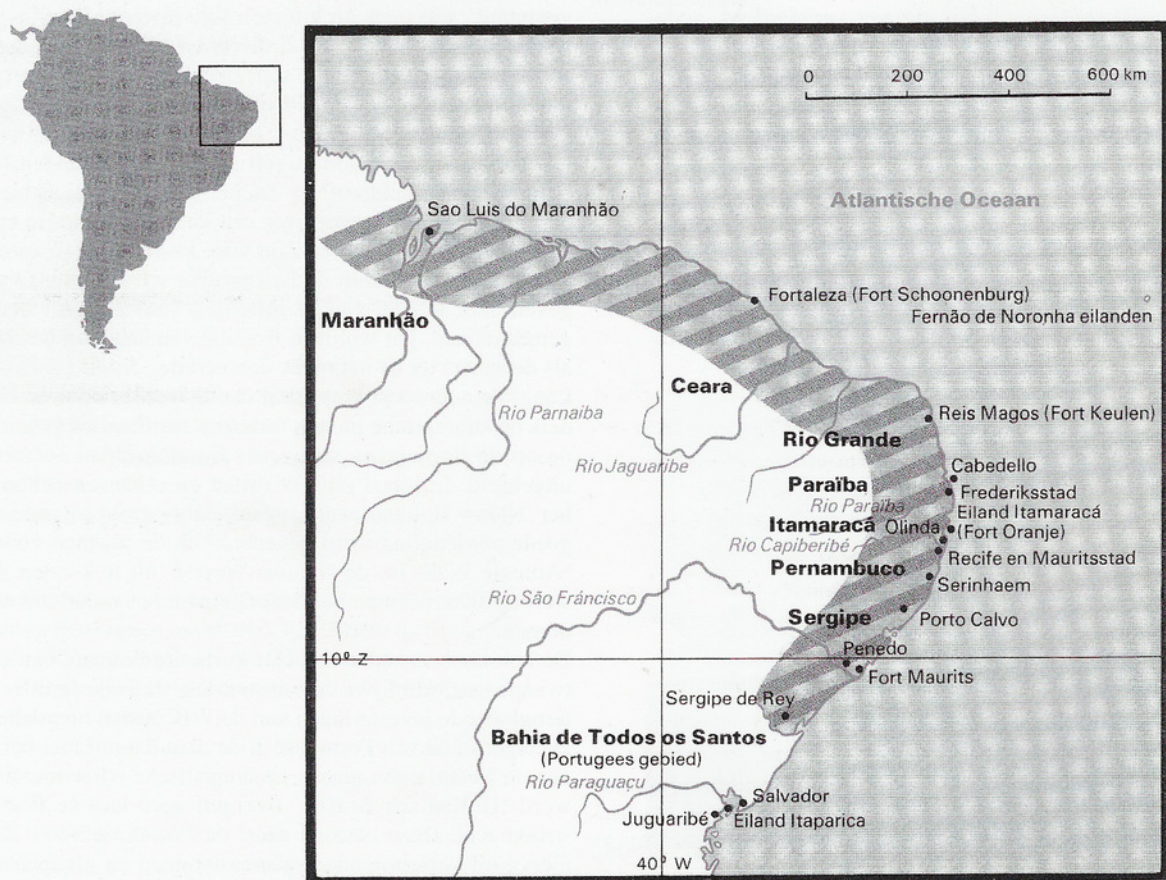
De kolonie heeft echter slechts korte tijd bestaan. Onderlinge twistpunten, uitblijvende winsten van de suikerproductie en teruglopende investeringen van de WIC waren hier debet aan. De tegenstand van Portugese zijde nam daarbij met het tanen van de Nederlandse macht, op dramatische wijze toe. In 1654 werd 'Hollantsch Brasil' overgedragen aan de Portugese strijdmacht. Deze bestond naast de Portugezen zelf (Lusitaniërs), uit verschillende indianenstammen en groepen neger-slaven. Daarom spreken de Brazilianen in dat verband bij voorkeur over 'Luso-Brasileiros' (Luso-Brazilianen). In de

Afb. 1. Het eiland Itamaracá, Frans Post, 1637. Mauritshuis, Den Haag, bruikleen Rijksmuseum Amsterdam. Op het kleine eilandje rechts is Fort Oranje gesitueerd.

Afb. 2. Fort Oranje, opgetrokken uit palissaden, detail van, *Het eiland Itamaracá*, Frans Post, 1645, gravure. In: Barlaeus, C. *Rerum per octennium in Brasilia et alibi nuper gestarum, sub praefectura Illustrissimi Comitis J. Maurittii Nassoviae etc., sub Auriaco Ductoris, Historia*, Kleeft 1660, plaat 18.

Afb. 3. Nederlands Brazilië in 1643. In: E. van den Boogaart & F.J. Duparc (red.), *Zo wijdt de werelt streckt*, Tentoonstelling 1979-1980, Mauritshuis, Den Haag 1979.

Afb. 4. Fort Oranje in voornamelijk hout in 1633, Itamaracá, PE, Montanus. In: I. Adonias, Mapa. Imagens da Formação Territorial Brasileira, Rio de Janeiro 1993.

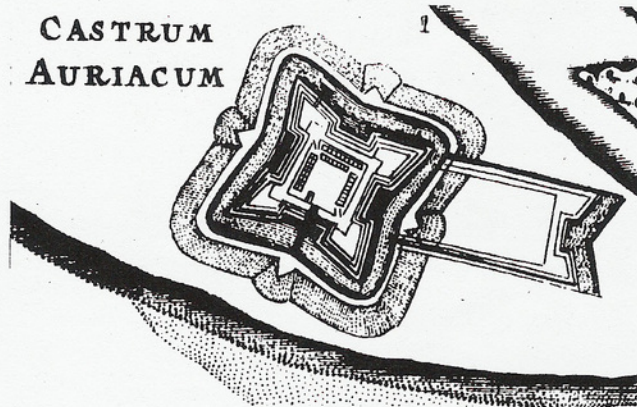
negentiende eeuw zouden de republikeinse tendensen gebaseerd worden op de toen verworven identiteit. Tegelijkertijd werd teruggegrepen op de democratische beginselen van Johan Maurits van Nassau. In dit licht werd de Braziliaanse onafhankelijkheid op Portugal bevochten.

De bronnen

Dicht onder de kust van de staat Pernambuco ligt, circa 50 km ten noorden van Recife, het eiland Itamaracá dat wordt omstroemd door het Canal da Santa Cruz (Kanaal van het Heilige Kruis). Het eiland, met circa 14.000 inwoners en hoofdstad Pilar leeft voornamelijk van het toerisme en de landbouw.

In de 16de eeuw was het eiland reeds beroemd om zijn vruchtbaarheid. De Portugezen bouwden op een heuvel aan de zuid-

zijde het vestingstadje Nossa Senhora de Conceição, het huidige Vila Velha (de oude stad). Aan de voet van deze nederzetting bevond zich de haven waar de producten, zoals brazielhout, kokosnoten, katoen, suiker en meloen, werden verscheept. Deze rijkdom bleef niet onopgemerkt voor de Hollanders en zij zagen ook het strategische belang van deze locatie. Op een paar uur varen van Recife bevond zich de grote voedselbron voor hun jonge hoofdstad Recife. In de beginjaren van de Hollandse tijd is er zelfs over gedacht Itamaracá tot zetel van de Politieke Raad, het bestuursorgaan van de WIC in Brazilië te maken. Volgens Barlaeus is hiervan afgezien om de volgende redenen: dat het geheel een woest en onbewoond aanzien had; dat inwoners schaars waren; dat er gebrek aan woningen was; dat de rivieren van I.Tamarica slechts door kleine vaartuigen kon worden aange-
lopen;³ dat de grond in de omtrek onvruchtbaar en onbe-

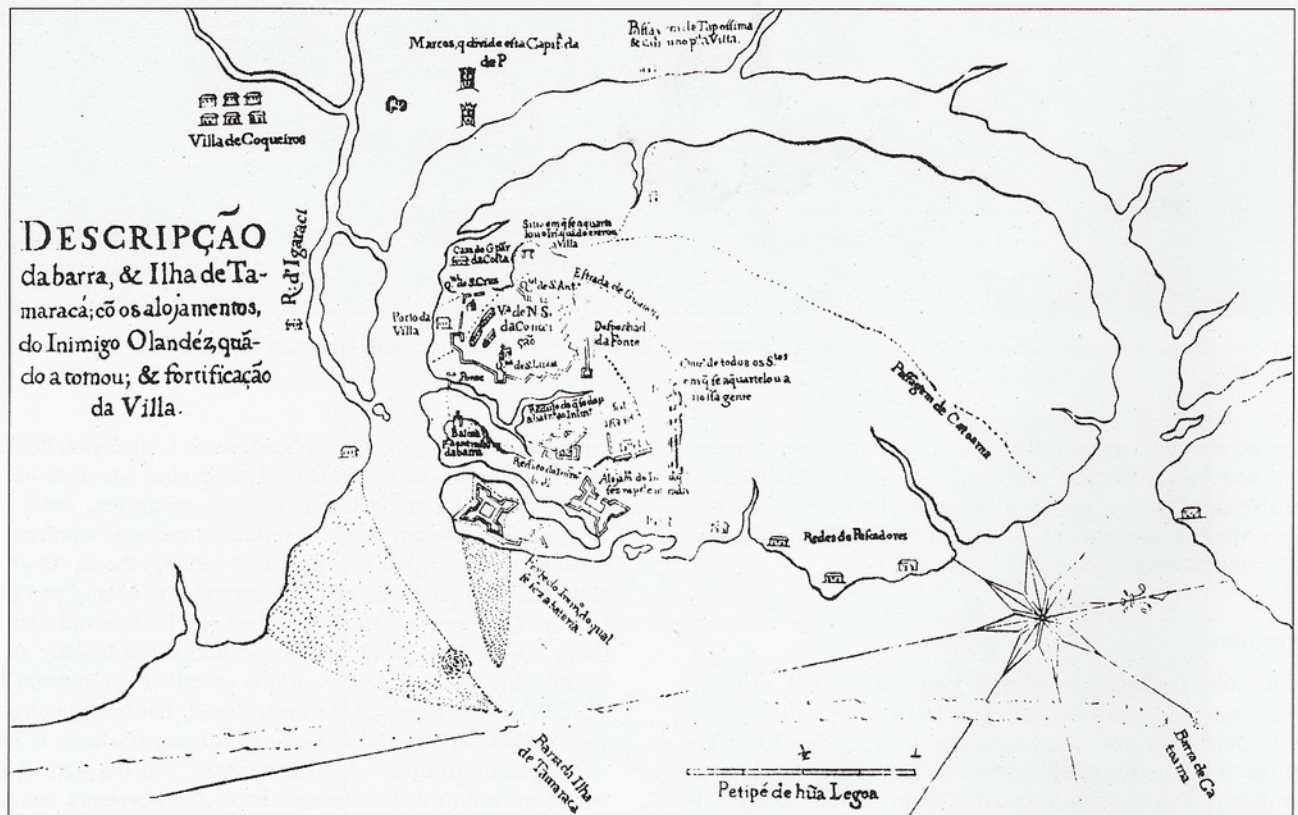
Afb. 5. Castrum Auriacum, Fort Oranje met hoornwerk, detail van gravure *Insula Tamaraca*. In: C. Barlaeus, *Rerum per octennium in Brasilia et alibi nuper gestarum, sub praefectura Illustrissimi Comitis J. Mauritii Nassoviae etc., sub Auriaco Ductoris, Historia*, Kleef 1660, plaat 20.

woond was; dat de haven vol ondiepten lag en door vele scheepsrampen berucht was.⁴

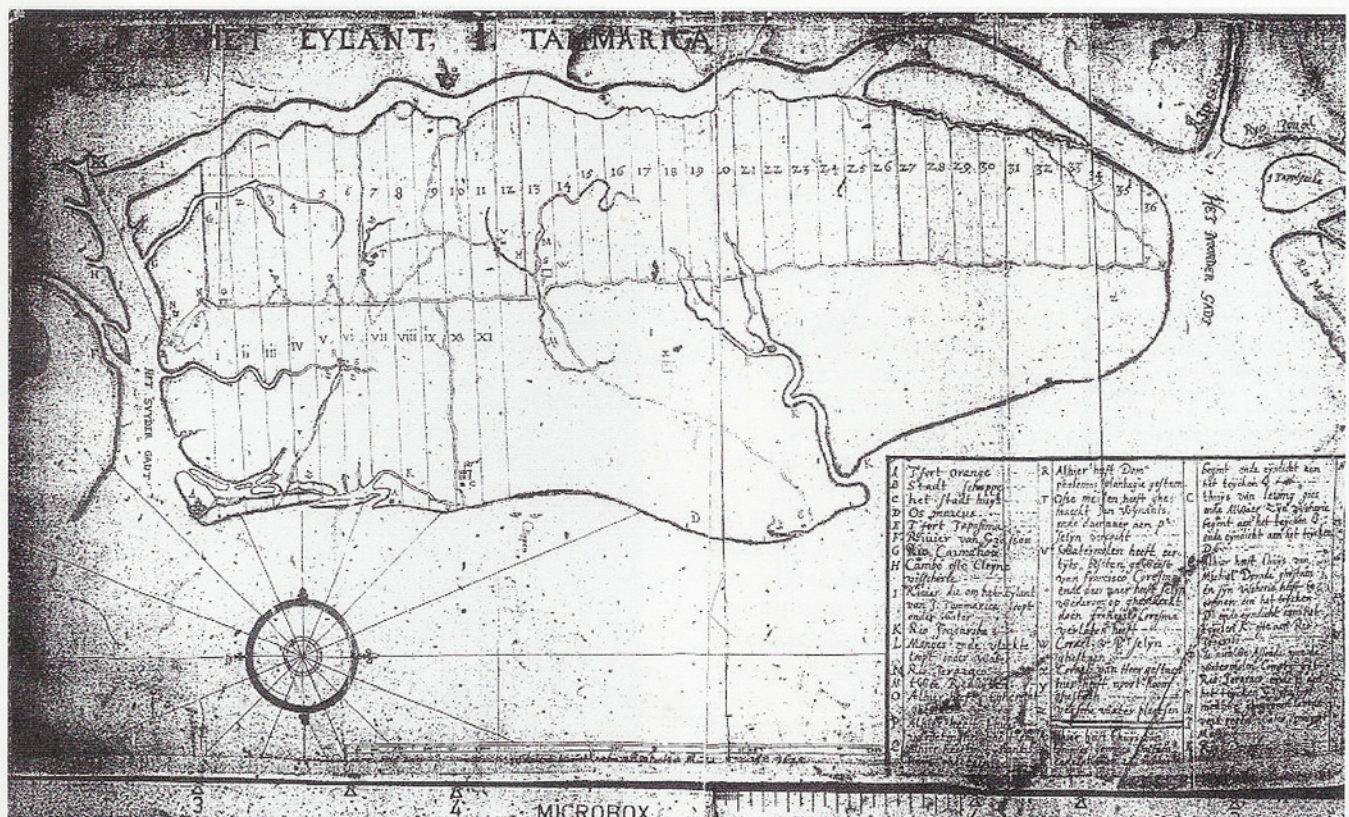
Om het eiland op de Portugezen te veroveren voerden op 12 april 1631 twaalf compagnieën onder leiding van Luitenant Kolonel Steyn Callenfells een invasie uit. Hierbij besloot hij de havenmond af te sluiten zodat de vestingstad afgesloten werd van verdere bevoorrading.⁵

De Hollanders konden het stadje, dat onder bevel staat van Kapitein Salvador Pinheiro, niet veroveren en gingen over tot een belegering die uiteindelijk drie jaren zou duren. Samen met het Arraial Velha vormde deze vesting de basis van waaruit de guerrilla onder leiding van de Portugees Matias d'Albuquerque werd aangestuurd.⁶

De Hollanders besluiten tot een belegering en bouwen hiervoor een schans op een schiereilandje aan de zuidoostzijde van Itamaracá. Ambrosius Richshoffer, soldaat van Duitse afkomst in dienst van de WIC, maakt melding van deze eerste aanzet tot het latere fort in zijn 'Brasilianisch und Westindische Reise Beschreibung' het op 22 april 1631. Hij bericht het volgende: 'Den 22. ist der Herr Obrist Lieut. Steinkallenfells selbst von Tamarica wieder hierher (red.: Recife) kommen, den Hrn. Gouverneur berichtende, dass vorgedachtes Castell (red.: Nossa Senhora de Conceicao) könnte, musste

Afb. 6. Kaart van Itamaracá, ca. 1645, Department of History of the Federal University of Pernambuco, Recife. In: H.C. van Nederveen Meerkerk, Recife. The rise of a 17th-century trade city from a cultural-historical perspective, Assen/ Maastricht 1989, p. 58.

Afb. 7. Het Eylant I. Tamarica', Itamaracá, PE. Anonimous, In: Nationaal Archief, Den Haag, VEL 707.

derowegen nothwendig ein Schantz auff die seiten gelegt, und ein Hornwerck davor gemacht werden, umb denselben von unterschiedenen Orten zu bestreichen'.⁷

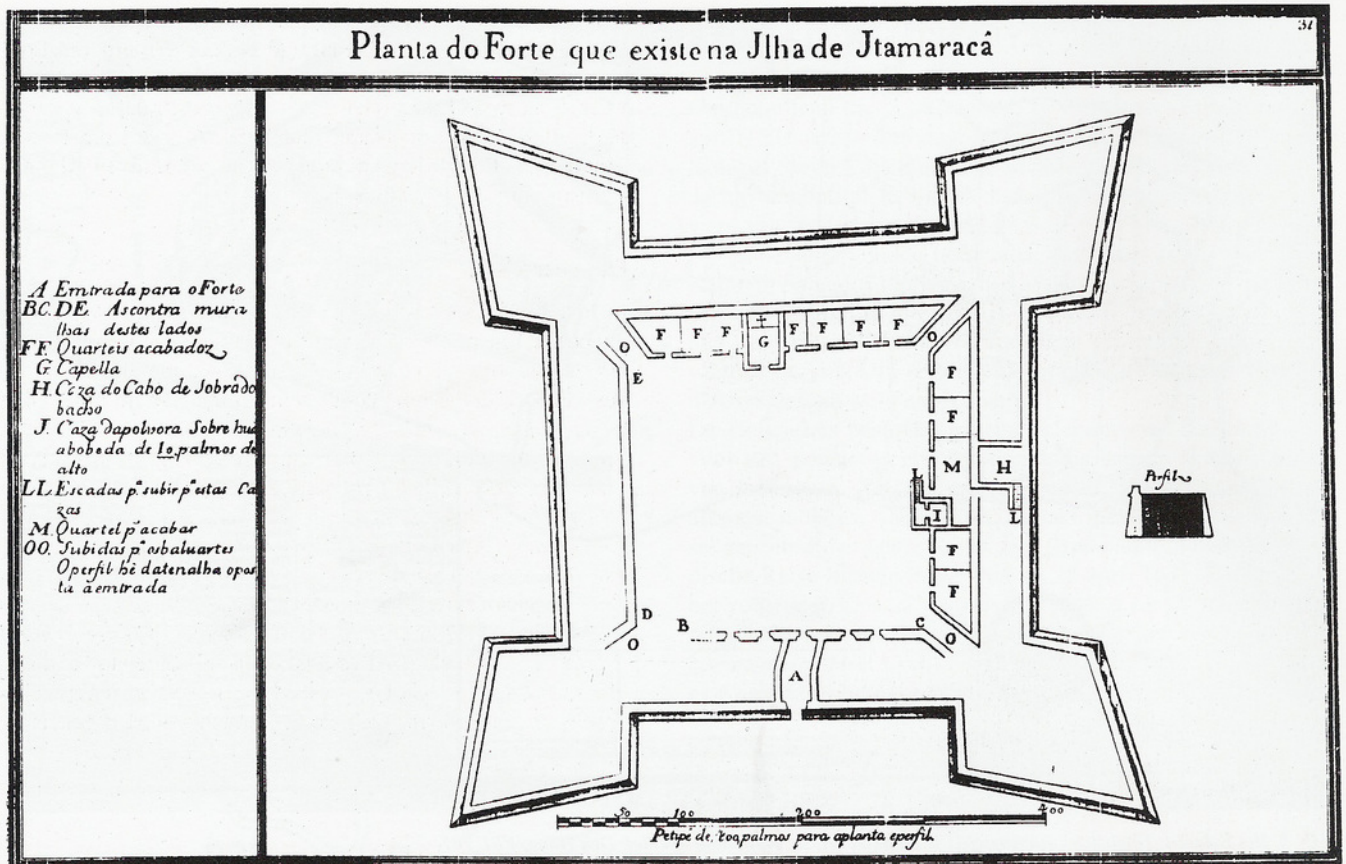
De schans met hoornwerk, krijgt de naam 'orantie' en wordt als zodanig vermeld in het 'Iaerlyck Verhael' van Johannes de Laet. In de beschrijving van de *Custe van Olinda Noordwaarts* geeft hij aan dat je een schip voor de *Schans Oragnie* op 4 vadem water kan zetten *ofte lopen voorts voor het Stedeken Nostra Senhora de Concepcion*.⁸ Opvallend is dat De Laet het eiland en de 'Schans Oragnie' beschrijft in het jaar 1630 terwijl ooggetuige Richshoffer en andere bronnen spreken van 1631. Het is de moeite waard te onderzoeken of er voor 1631 inderdaad reeds een kleine schans of batterij door de Hollanders was geplaatst.

In 1632 wordt het bevel over de belegeringstroepen overgenomen door Laurens van Rembach, die kort daarop alweer zou sneuvelen in de strijd. Hij wordt op zijn beurt opgevolgd door de onlangs tot Luitenant Kolonel gepromoveerde Sigismund von Schoppe, die een groot stempel zou drukken op de Hollandse aanwezigheid op het eiland en uiteindelijk ook op heel 'Hollantsch Brasil'. Ten tijde van Johan Maurits verhaalt Barlaeus het volgende over hem: *het bevel over de krijgsmacht was aan Sigismund Schoppe opgedragen, door vele uitstekende daden welbekend*. Door een hermetisch gesloten

belegering wist hij Nossa Senhora da Conceição in 1633 tot overgave te dwingen. Het Portugese stadje wordt genoemd naar de Hollandse bevelhebber, 'Oppidum Scopp' of Schoppe Stad. Hij voelt zich vervolgens zo thuis op het idyllische eiland dat hij besluit hier met zijn vrouw, Margaretha van Calchum, genaamd Loohuyzen, te gaan wonen, alwaar zij vier kinderen krijgen.⁹

Op een afbeelding uit 1633 is te zien dat de schans inmiddels als *Castrum Auriaci* bekend staat. De schans is uitgegroeid tot een houten fort met palissaden. Te zien is dat enige kleine scheepjes op het strand getrokken zijn. Een groter schip dat voor de kust ligt wordt bevoorrad met tonnen, mogelijk gevuld met drinkwater uit één van de vele zoetwaterbronnen van het eiland.

De architect van het Fort Oranje is waarschijnlijk Pieter van Buuren (ook: 'van Buuren').¹⁰ Tobias Commersteijn, een beroemde vestingbouwer in dienst van de WIC, die de ontwerpen voor onder andere Fort Trotsch den Duivel (Vijhoek/Frederik Hendrik/Cinco Pontas) in Recife heeft gemaakt was hier waarschijnlijk niet meer bij gekend aangezien hij in 1630 wegens ziekte terugkeerde naar Holland.¹¹ Andere mogelijke betrokkenen zijn ingenieur Andreas Drewich en de van oorsprong Portugese vestingbouwer Cristovao Alvares.¹²

Afb. 8. Plattegrond Fort Oranje uit 1763, Itamaracá, PE, (Arquivo Histórico Ultramarino, Codex PE, Lissabon).

Bij terugkeer in Europa in 1644 geeft Johan Maurits aan Barlaeus de opdracht de gebeurtenissen in Nederlands Brazilië op papier te zetten. In 1647 voltooit de schrijver dit werk, dat nog steeds als één van de belangrijkste bronnen over deze periode geldt. Naast de in het begin genoemde gravure van Itamaracá is er een plattegrond van de zuidoostzijde van het eiland opgenomen. Voor deze kaart waarbij Fort Oranje centraal staat, was de rest van het eiland blijkbaar van ondergeschikt belang. In 'Barlaeus' is een rapport opgenomen van Adriaen van der Dussen, bevelhebber te Brazilië, gedateerd 4 april 1640, waarin hij een beschrijving geeft van de fortificaties op I. Tamarica. Fort Oranje: *Dit is een vierkant fort met vier bolwercken, redelijk hoogh opgetrokken. Het heeft ten deele een gracht maer ondiep en drooch. Is met een sterck staketsel (paalwerk) omvangen. Het geschut bestaat uit: 12 stucken te weeten 6 metalee en ses isjere. Verder maakt hij melding van een batterij en redoute in de stad Schoppe en bij opt Noordergadt van een viercante redoute op een heuvelken.*

Dit is ook het jaar dat op 12 januari voor de kust van Itamaracá een zeeslag wordt gevoerd tussen een Hollandse vloot onder leiding van Admiraal Willem Cornelisz. Loos en een

Spaans-Portugese vloot. In 'Barlaeus' is een gravure van Frans Post afgedrukt (plaat 42), waarbij het eiland op de achtergrond te zien is. Admiraal Loos sneuvelt tijdens deze slag, die uiteindelijk door de Hollanders wordt gewonnen, en wordt naar Itamaracá overgebracht waar hij met eerbewijs wordt begraven.¹³ Van een begraafplaats uit de Hollandse periode zijn echter tot op heden op het eiland geen sporen gevonden.

In 'Gedenkwaardige Brasiliaense Zee- en Lant Reize' beschrijft Johan Nieuwhof de situatie in Brazilië tussen 1640 en 1649 en vermeld over het fort het volgende:

Aen d'oever der riviere, in het inkomen, of aen den Zuydermont van de haven, stont een regulier vierkant fort, eertijts by d'onzen, na het veroveren dezes eilants, door den vestingbouwer van Buuren, gesticht, en Oranje genoemd. Het had een zwaren wal, en een borstweringh, rontom met stormpalen ingeheit. De gracht was niet veel byzonders, ondiep en meest waterloos, uit oorzake het op een welgront lagh: waerom het, tot meerder verzekeringh, met een ry van palissaden omringt was. Buiten aen de Noortzyde, lagh een hoornwerk, maer was al ten dele gesleght. Het was van binnen met een kruithuis, en redelijker wijze met quartieren voorzien en had een gemetsel-

Afb. 9. Fort Oranje, binnenplaats, waterput, Itamaracá, PE.
Foto: O.F. Hefting 1999.

de Sortye. De batterijen waren ook bequaem en met zes metalen en yzere stukken gestoffeert.¹⁴ Nieuhof laat ons hierdoor weten dat een deel van het fort uit steen is opgetrokken, en wel de ingang. Aangezien de ingang in de Hollandse Tijd aan de zeezijde lag zou deze nu in of onder de zuidmuur van het fort moeten liggen.

Ook van Portugese zijde is een kaart uit 1645 uit de Hollandse periode bewaard gebleven in het Department of History of the Federal University of Pernambuco. Hierop is het Fort Oranje aangegeven en is aan de oostzijde nog het hoornwerk te zien. De datering van 1645 is discutabel aangezien er ten noordoosten van Fort Orange duidelijk een schans getekend is. De positie en de functie van deze schans staat niet geheel vast. Dat de naam Schoppestad op deze kaart 'Villa de Nossa Senhora da Conceição' is, illustreert dat de Portugezen de Nederlandse naam nooit hebben geaccepteerd.

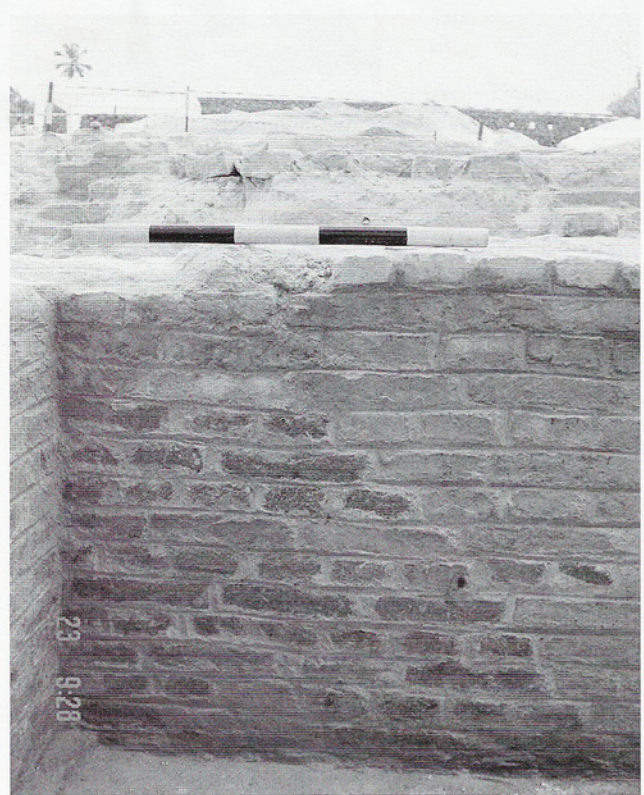
Eén van de meest gedetailleerde kaarten uit de laatste periode van de Hollandse tijd (1648) bevindt zich in het Algemeen

Rijksarchief in Den Haag. Van den Boogaart oppert de mogelijkheid dat deze kaart vervaardigd is door Willem van Lobbrecht, één van de ingenieurs op Recife.¹⁵ Hierop is de verkeveling van het eiland te zien zoals dat werd verdeeld onder de Hollandse kolonisten. Nader onderzoek is nodig om te achterhalen wat van deze plannen is uitgevoerd en of deze infrastructuur nog zichtbaar is.

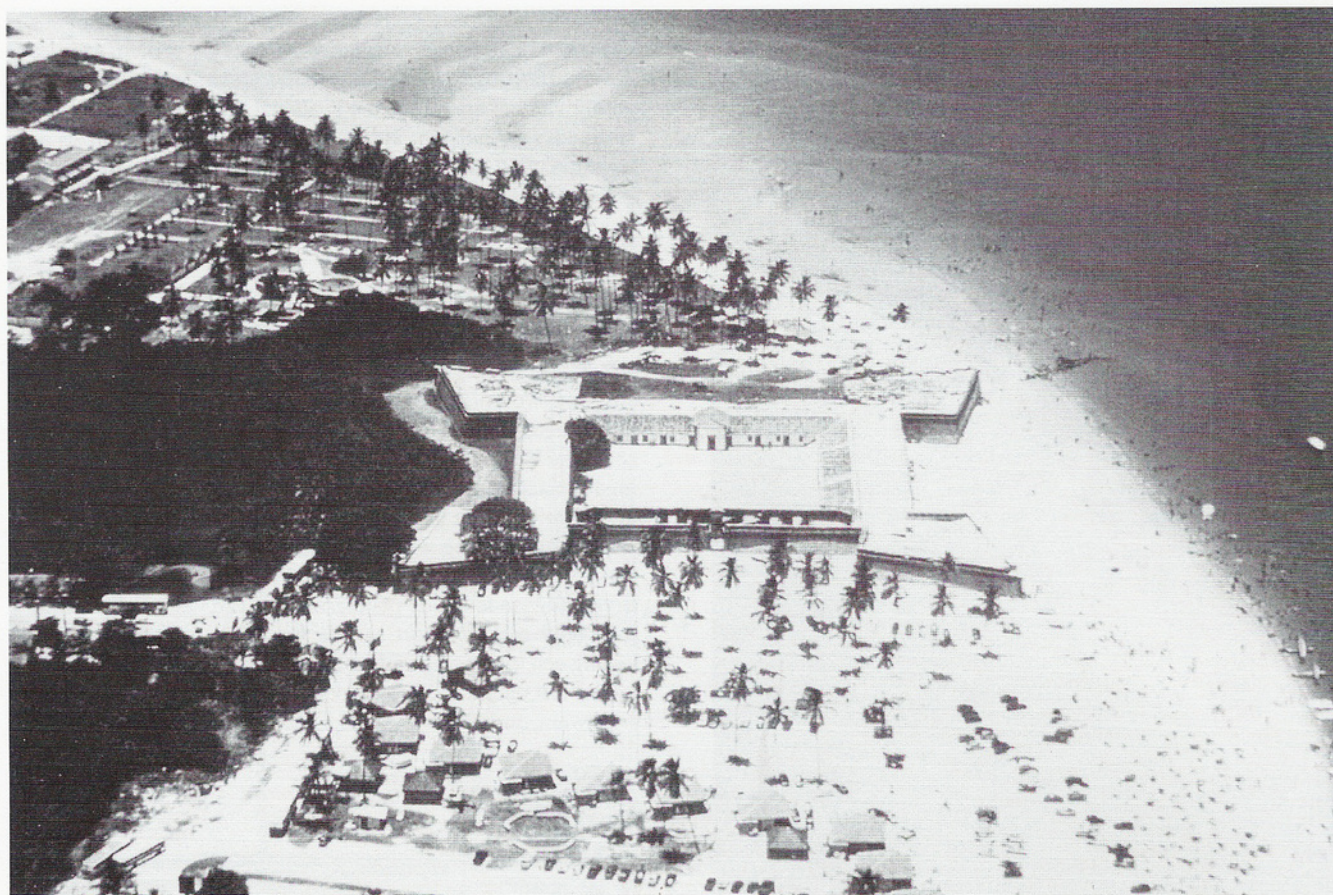
De vraagtekens

In het Arquivo Ultramarino te Lissabon bevindt zich een eveneens een plattegrond van Fort Oranje, gedateerd 1763, afb. 8. Als we deze plattegrond vergelijken met die uit Barlaeus zien we enige opvallende verschillen. Op de afbeelding in Barlaeus is te zien dat de ingang zich aan de zuidzijde, dus zeezijde, bevindt. Ook de kaart uit 1633 toont dat het fort de ingang naar de zee heeft gekeerd. Dit is mogelijk te verklaren uit het feit dat het gevaar in de beginjaren vanuit het binnenland kwam. De zee werd beheerst door de Hollandse schepen wat zodoende veiligheid bood.

Ervan uitgaande dat de plattegrond uit 1763 de huidige situatie weergeeft met de poort aan de westzijde, valt het op dat de ingang een kwart slag gedraaid is. Dit is misschien te verklaren uit het feit dat na 1654 het gevaar voor de Portugezen weer uit zee kwam, zodat de ingang naar het binnenland werd gekeerd.

Afb. 10. Nederlandse bakstenen in het muurwerk van de kruikamer, Fort Oranje, Itamaracá, PE. Foto: O.F. Hefting 2002.

Afb. 11. Luchtfoto Fort Oranje, Itamaracá, PE. Foto: O.F. Hefting 1999.

Op de plattegrond in Barlaeus is verder te zien dat de barakken zich aan drie binnenzijden van het fort bevinden, en wel aan de noord-, oost- en westzijde. Aan de noordzijde bevindt zich zelfs een dubbele rij. Steeds is te zien dat deze los van de buitenmuur staan. Op de '1763 kaart' zijn er slechts aan de noord- en oostzijde barakken waar te nemen, die dit keer echter aan de buitenmuur vast zitten. Resten van de Hollandse barakken zijn overbouwd of de sporen bevinden zich nog onder het zand van de binnenplaats.

Een ander vraagteken is de waterput op de binnenplaats, opgetrokken uit rode bakstenen. Op geen van de plattegronden wordt de put aangegeven, wat zeer vreemd is voor een zo belangrijk onderdeel van het levensonderhoud. Een verklaring hiervoor kan worden gevonden in het feit dat het hier geheime informatie betrof, die liever niet werd prijsgegeven aan de vijand.

Op de Barlaeus plattegrond is te zien dat aan de oostzijde van het fort een uitbouw heeft, een zogenaamd hoornwerk. Ook Johan Nieuwhof maakt hier melding van. De aanwezigheid van een hoornwerk lijkt logisch omdat vanaf deze landzijde vijandelijk gevaar dreigde. In de '1763 kaart' wordt deze niet meer vermeld. Dat lijkt eveneens logisch aangezien na 1654

van deze zijde geen gevaar meer werd verwacht. Tot nu toe zijn er geen sporen van dit hoornwerk teruggevonden. Ook ontbreekt tegenwoordig de gracht om het fort, die in de 17de eeuwse afbeeldingen staat en waarover Nieuwhof schrijft dat deze 'ondiep en meest waterloos' was. Een andere vraag is waar de begraafplaats zich heeft bevonden. Werden de omgekomen soldaten naar Recife gebracht of was er een begraafplaats op het eiland? Ook zal het fort, binnen of buiten de muren, waarschijnlijk een beerput hebben gehad. Vooralsnog is van een dergelijk archeologisch depot geen spoor gevonden.

Slotopmerkingen

Duidelijk is dat Fort Oranje verschillende bouwfasen heeft gekend. Waarschijnlijk was er een eerste bouwphase van een schans in zand en leem. Later is deze mogelijk versterkt met houten palissaden en stenen constructies. Frans Post heeft in 1637 misschien de vroege bouwphase, en in de versie van 1645 in 'Barlaeus' een latere fase met palissaden weergegeven. De grote blokken kalksteen, waaruit de muren van het fort thans zijn opgebouwd, stammen waarschijnlijk uit de Portugese

tijd. Historisch-archeologisch onderzoek kan meer duidelijkheid geven over de bouwgeschiedenis van het fort.

Sporen van het Hollandse fort, zoals het leem en hout van de muren, de barakken, 'de gemetselde sortye', de gracht, het hoornwerk, een begraafplaats en een beerput zijn vooralsnog niet teruggevonden. In 1970 heeft het Laboratório de Arqueologia van Universidade Federal de Pernambuco reeds een oppervlakkige opgraving uitgevoerd in het fort, dat toen nog grotendeels verborgen lag onder het zand. Van januari tot en met maart 2002 heeft hetzelfde Laboratório een nieuwe opgravingscampagne in Fort Oranje uitgevoerd in samenwerking met de Universiteit van Amsterdam en de Foundation for Exploration and Conservation of Monuments of the Dutch West India Company (MOWIC Foundation). Hierbij zijn, onder het maaiveld, resten van de muren van hoogstwaarschijnlijk de Hollandse kruithamer aan de oostzijde van de binnenplaats aangetroffen. De kaart uit 'Barleus' bevestigt de locatie. Ze bestaan uit keurig metselwerk, in kruis-, en staand-verband van Nederlandse rode en gele bakstenen. De kaart uit 'Barlaeus' bevestigt de locatie. Daarnaast is een deel van de waterput opgegraven. Onderzoek naar de bouwgeschiedenis van Fort Oranje wordt voortgezet in een tweede en laatste campagne eind 2002. De resultaten worden reeds in 2003 verwacht, zodat hiermee rekening kan worden gehouden bij de aanstaande restauratie van het fort. Met dit onderzoek is het eerste voorstel van de Archaeological Identification Mission Brazil uit 1999 uitgevoerd.¹⁷

Noten

* Met dank aan Hannede C. van Nederveen Meerkerk

- 1 De Koning komt in zijn inventarisatie van locaties met Nederlandse aanwezigheid in Brazilië op een totaal van 91. M.W.A. de Koning, *Hollanders in Brazilië in: Nederlanders in Amerika. Een historisch-archeologische inventarisatie van de Nederlandse trans-atlantische expansie*, Amsterdam 1995, pp 91-128.
- 2 H.C. van Nederveen Meerkerk, 'Fortificaties in Hollandsch Brasil. Theorie en praktijk van enige vestingbouwkundige werken van de West-Indische Compagnie op de noordoostkust van Brazilië', *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, 90(1991), nr. 6, p. 205.
- 3 'Ita' betekent in de Indiaanse Tupitaal 'steen' en 'maraca' staat voor 'ruisend' zodat dit het eiland van de 'ruisende' stenen is. Door de grote stroming bij eb en vloed hoor je op sommige plaatsen op het eiland de stenen in het water inderdaad 'ruisen'.
- 4 S.P.L. L'Honoré Naber, *Nederlands Brazilië onder bewind van Johan Maurits, Grave van Nassau, 1637-1644*, bewerking van C. Barlaeus, 1647, Den Haag 1923, p. 64.
- 5 A. Richshoffer, *Reise nach Brasilien 1629-1632*, Den Haag 1930, p. 78; N.B. In het voorwoord van Richshoffer wordt vermeld: "hoewel de nieuwe Gregoriaanse kalender sinds 1582 in Holland en Zeeland was ingevoerd heeft de schrijver zijn dagen in 'de oude stijl' berekend". Daarom dient men bij de dateringen steeds 10 dagen op te tellen.
- 6 H.C. van Nederveen Meerkerk, *Recife. The rise of a 17th-century trade city from a cultural-historical perspective*, Assen/ Maastricht 1989, p. 59.
- 7 A. Richshoffer, o.c. p. 78.

- 8 J. de Laet, *Iaerlyck Verhael 1624-1636*, Leiden 1644, uitgave Linschoten Vereniging, Den Haag 1931-1937, deel 2, p. 192.
- 9 Nederveen 1989, o.c. p. 59.
- 10 J. Nieuhof, *Gedenkwaardighe Brasiliaensche Zee- en Lantreise etc.*, Amsterdam 1682, p. 36.
- 11 U. Pernambucano de Mello, *O Forte das Cinco Pontas. Um Trabalho de Arqueologia Histórica Aplicado À Restauração Do Monumento*, Recife 1983.
- 12 Nederveen 1991, p. 208.
- 13 S.P.L. L'Honoré Naber, o.c. p. 224.
- 14 J. Nieuhof, o.c. p. 36.
- 15 E. van den Boogaart & F.J. Duparc (red.), *Zo wijd de wereld strekt*, (Tentoonstelling 1979-1980, Mauritshuis) Den Haag 1979, p. 98.
- 16 Onderzoek van het Laboratório de Arqueologia op het gebied van forten staat in: M. De Albuquerque & V. Lucenza, *Fortes de Pernambuco*, Recife 1999.
- 17 O.F. Hefting & H.C. van Nederveen Meerkerk, *Report Archaeological Identification Mission Brazil*, Amsterdam 1999, pp.15-17.